

Národ, který si neváží své historie,
si ji musí čas od času zopakovat.
Proč právě český národ je tak nepoučitelný. . .
T. G. Masaryk

Historie a její metodologie

Vratislav Čapek — Jaroslav Pátek

Jedním z charakteristických rysů naší epochy je rostoucí zájem člověka o minulost. Čím více současný člověk hledí do budoucnosti, snaží se ji objevovat a nechce čekat až sama přijde, tím více obrací svou pozornost k minulosti. Jsme svědky obrovského paradoxu, kdy právě modernismus současného člověka podněcuje zájem o nejrozmanitější projevy člověka v minulosti. Tato nevyčerpatelná aktuálnost historie inspirující dříve převážně jen badatelské úsilí historiků, začala v daleko větší míře ovlivňovat i širokou veřejnost prostřednictvím děl s historickou tematikou vydávaných ve velkých nákladech i propagovaná prostřednictvím sdělovacích prostředků. V současné době se proto všechny úvahy o pokroku historie spojují s prostředím, které zpětně ovlivňuje samu osobnost historika. Není zřejmě třeba na konci 20. století dlouze popisovat novou situaci historie i historika a dokazovat potřebu jejich nové reflexe. V každé zemi a v každém prostředí lidské komunity má historická reflexe své zvláštní kořeny a současně je inspirována specifickou přítomností. Historie je patrně ze všech společenských věd nejstarší a nejnávývojejší. Díky své metodologické rozmanitosti a plodnosti je připravena daleko nejlépe objevovat a zhodnocovat pluralismus kultur a epoch. **Je schopna přinášet stále nové a nové doklady lidských možností, upozorňovat na nejistoty a nebezpečí, zkrátka pomáhat tvořit reálnou přítomnost minulosti. Jednotlivé koncepce zpřítomňování minulosti v různých kulturně historických tradicích se odlišují podle vztahu člověka k přírodní a společenské realitě. Současné mimoevropské myšlení klade velký důraz na prožitou lidskou zkušenost.¹ Stručně řečeno hlavní problém spatřuje v odpovědi na otázku „čím a proč člověk žije“.** Položení důrazu na lidskou zkušenost umožňuje sice vyhnout se di-

¹Doya Krishna, L'homme selon les pensées l'Orient, in: Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales et humaines, 2, s. 1486 UNESCO 1978
Srv. též K. C. Bhattacharyya, Studies in Philosophy, 2, Calcutta 1958; N. K. Devaraja, The Philosophy of culture, Allahabad 1963; Ohé Seito, Toward a comparative and unified history of human culture, UNESCO 1959

chotomiím klasického evropského myšlení, ale za to zvýrazňuje duality, které jsou vlastní prožívané zkušenosti — objekt-subjekt, skutečnost-možnost (skutečnost-ideál), vjem-představa. Zatímco první dvě duality se vztahují k oblasti lidského poznání a jednání pak třetí dualita patří k oblasti lidského citění. Všechny tři pak lze charakterizovat jako **duality lidského uspokojení a frustrace**. Tento způsob myšlení má silný **axiocentrický charakter**. Za hnací sílu lidského života i vývoje lidské společnosti považuje hodnoty. **Vědomí hodnot** motivuje tvořivé úsilí člověka a dává mu stále vyšší a vznešenější formy. Z tohoto pohledu právě **dualita ideálu a skutečnosti** dává lidské existenci **zhodnocující charakter**. Umožňuje dokonce i vědu považovat více jako úsilí o naplňování ideální hodnoty než teoretický systém poznané reality. Stejně tak rozdíly mezi lidmi i jejich konflikty považuje za **výraz odlišnosti na úrovni hodnot**. Konečně pak rozdíly mezi společnostmi dané jejich kulturní odlišností spočívají opět na diverzitě hodnot, které si lidé těchto společností přisvojili, uplatňují je ve svém životě a vybudovali na nich své instituce.

Naproti tomu evropské klasické myšlení klade větší důraz na systematické poznání přírodní a společenské reality. V rámci tohoto myšlení téměř všechny filozoficko-historické proudy se snaží podat ucelený jednotící obraz světa na základě spojení výsledků vědeckého bádání a hodnot objevených sociální zkušeností lidstva. Tento přístup je typický pro všechny myšlenkové proudy navazující na hegelianismus včetně marxismu, dále proudy pokoušející se o globální syntézu kosmologie a antropologie a v jistém smyslu patří sem i pokusy rozvíjet aristotelsko-tomistické syntézy. Ostatní proudy evropského myšlení v podstatě rezignují na globální pochopení světa. Z jedné strany analytické proudy v anglosaské filozofii vycházejí z toho, že jen věda může vytvořit pravdivý obraz reality a svým důrazem na logiku posilují racionalismus evropského myšlení. Z druhé strany dědici mladého Hegela a Kierkegaarda představují pokračování fenomenologického proudu myšlení svým důrazem na rozmanitost lidské zkušenosti, blíží se k myšlení mimoevropskému. Vycházejí z toho, že filozofie již není s to vědu promítnout do globálního vidění světa a její úloha proto spočívá v uchování, vysvětlování a koordinaci ostatních forem zkušenosti mimo objektivní poznání (vědeckou zkušenost).

Hlavním tématem tohoto proudu je subjektivita v její rozmanitosti a proměnlivosti. Představitelé prvního proudu vytykají tomuto směru myšlení **subjektivismus a idealismus** a stoupenci tohoto směru vrací tuto kritiku prvnímu proudu v obviněních z **pozitivismu a scientismu**. Těmto sporům se snaží uniknout další proud evropského myšlení označovaný často za post-filozofii nebo metafilozofii. Navazuje na opožděný vliv Nietzscheho

a Heideggera a rozvíjí úvahy o konci filozofie, která nedokáže již zahrnout vědu do hlubší koncepce reality, ani se uzavřít do lidské subjektivitě.

Krise filozofického myšlení 20. století zasáhla snad nejcitelněji historií a projevila se krizí historismu. Historismus přestal být považován za všeobecný koncept a způsob, kterým je možno charakterizovat lidský život v protikladu k přírodnímu životu. Začalo se mu vytýkat, že neříká nic o způsobu, kterým lidské společenství naplňuje své cíle a realizuje se jako historie, ani o způsobu, kterým sama historie vytváří historismus (ať již ve formě mýtů, románů, epejejí, kronik nebo koncepcí všeobecnějšího běhu událostí). Stručně řečeno, historismus byl obviněn, že nedává představu svobody a odpovědnosti člověka. Krize historismu vyústila do požadavku zachovat vše lidské a historické každé kolektivitě zvlášť a naopak kulturu považovat za privilegovaný způsob integrace všech elementů, kterým si lidské společenství zajišťuje svoji konzistenci, schopnost svého hodnocení a korigování.

Krizi historismu prohloubily zejména poruchy společenského vývoje 20. století — dvě světové války, revoluce, fašismus, atomový přízrak Hirošimy a Nagasaki, které nemohly nikoho ponechat v blaženém klidu tváří v tvář „posvátnému běhu dějin“. Historie, která si kladla za cíl historické jevy pouze popisovat a odmítala je hodnotit, historie, která byla hrdá na to, že její kategorie jsou neutrální a osvědčovala tak svůj konformismus s během událostí, stala se neudržitelnou. Historik, jehož svatou povinností bylo z jedné strany objevovat pravdu a budovat historické poznání a z druhé strany ho povinností neméně svatá nutila pohybovat se na hranicích konstrukce nebo destrukce mýtů, ocitl se v delikátní situaci. Mýtus zvyšující prestiž událostí, osobností, skupin či politických stran, současně zůstával lhostejný k legitimitě přítomnosti a přispíval k ospravedlňování politické moci. Východisko z krize historismu hledala historie rozmanitým způsobem. Francouzská škola *Annales* se pokoušela překonat tradiční ožívání minulosti založené na sympatiích bez pravidel sblížením s ostatními společenskými vědami². Objektivitu lidského poznání považovala za zvláštní případ objektivitě ostatních společenských věd. Objektivita i subjektivita vynořující se v hermeneutickém kruhu mezi historikem a předmětem jeho bádání měla vést k historické objektivitě. V práci historika mělo jít však o subjektivitu korigovanou a poučenou metodologií. **Povinností histori-**

²Pane Ricocur, *Teudonces principales de la recherche dans les sciences sociales et humaines*, 2. s. 1127–1378, UNESCO 1978

Srv. též M. Bloch, *Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo*, Praha 1967;

F. Brandel, *La lonque durée* Ecrits sur l'histoire, Paris 1969

Ch. Moraze, *La logique de l'histoire*, Paris 1967

ka bylo bojovat proti nenávisti, hněvu a ostatním vášním. Tato škola vycházela z toho, že minulost je možno pochopit jen prostřednictvím přítomnosti a přítomnost prostřednictvím minulosti.

Podle F. Braudela historie má tři časy: geografický, sociální a individuální. Ten poslední měl zajímat historika co nejméně, poněvadž to jsou především struktury a konjunktury, které poskytují rámec, ve kterém se hraje drama událostí — divadlo, kde jednotlivec interpretuje svou efemerní úlohu. „Herec odchází, scéna zůstává, zítra a pozítří jiní herci ho nahradí a budou stejně brilantní a přesvědčiví, ale stejně efemerní“.

Anglosaská filozofie dějin se snažila překonat nesnáze historie logicko-empirickým přístupem³. Historii považovala za autonomní obor vědění se svými vlastními postupy a metodami výzkumu. V zásadě se snažila popřít rozdíl mezi historií a ostatními vědami, včetně přírodních. Důrazem na kauzální přístup historika se pokoušela historii sblížit s empirickými vědami. Předpokládala, že i v historii existují vedle „general-laws“ ještě tzv. „covering-laws“, podrobující se prověřování v praxi. Tím neobyčejně zvýraznila význam objektivitu, kauzality a determinace historického vývoje.

V **Německu**, kde krizi historismu vyostřily důsledky fašismu, snažila se histografie překonat krizi novými teoretickými přístupy. Klasický německý historismus se totiž většinou identifikoval s historickým vývojem a navíc v období nacismu byl impregnován vypjatým nacionalismem. Tragické důsledky německého fašismu vedly zde až ke „ztrátě historie“ (Heuss).

Žádný Němec nechtěl hledět tváří v tvář všem brutalitám na frontách druhé světové války a v koncentračních táborech. Kládl si otázku, zda to byla vina nebo osud. Poválečná obnova země a její modernizace tento ahiistorismus ještě více podporovala. Teprve na přelomu 50. a 60. let začíná renesance německé historiografie pod heslem „historie potřebuje teorii“ (R. Kosellek). **Německá historiografie se rozhodla zbavit se autoritativních, nacionalistických a fašistických prvků a posléze odhodila i metodologické premisy klasického historismu. Německé dějiny začaly být srovnávány s „normálním historickým vývojem jiných zemí“, začalo se s jejich epistemologickým přezkoumáním a pod vlivem ostatních společenských věd němečtí historikové se snažili historii budovat na nových sociologických a sociálně vědeckých teoriích zbavených starých vágních pojmů typu „empatie“**

³Geoffrey Barraclough, *Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales et humaines*, 1, s.252–473, UNESCO 1978

Srv. též K.R. Popper, *The Poverty of Historicism*, London 1945 a 1957,

R.G. Collingwood, *The Idea of History*, Oxford 1946

W.H. Dray, *Philosophy of History*, 1964

P.L. Gardiner, *Theories of History*, 1960

E.H. Carr, *Co je historie*, Praha 1967

a „**Verstehen**“. Historii byla znovu přiznána úloha podílet se rozhodujícím způsobem na rekonstrukci myšlení německého národa⁴. Na tomto místě nemá asi smysl pokračovat v rozboru nesnází historiografie v jednotlivých zemích. **Přehlédneme-li vývoj poválečné historiografie, můžeme pozorovat zhruba tři po sobě následující období.** Bezprostředně po válce dominovaly ve společenském vědomí nedávné události, které bylo třeba vysvětlit, nalézt jejich příčiny, zkrátka rozšifrovat tyto události. K tomu se zdál být nejlépe připraven marxismus. Jeho přitažlivost spočívala v deklarování stát se **filozofií komplexního racionálního uspořádání historických faktů.**

Místo subjektivního koncepčního chaosu — svoboda, individuum, národ, Bůh, marxismus nabízel jako základní kritérium pro studium vývoje všech lidských společností bez ohledu na to, jestli jsou „primitivní“ nebo „pokročilé“, **způsob uspokojování základních a duchovních potřeb člověka.** Místo deskriptivní analýzy izolovaných událostí většinou politického charakteru nabízel výzkum komplexních společenských sociálních a ekonomických procesů v širokém záběru. Pomáhal historikovi uvědomit si nezbytnost studia materiálních podmínek života člověka, studia vývoje techniky v globálním kontextu výrobních sil a výrobních vztahů. Marxova koncepce třídní struktury a rozporů kapitalistické společnosti přiváděla historika ke studiu sociální skladby lidských společenství v jiných systémech a v jiných epochách. Marxismus obnovoval zájem historika o teoretické postuláty vědecké práce a teorii dějin vůbec.

Přibližně od 60. let v důsledku „vědeckotechnických skoků“ a „ekonomických zázraků“ začíná se společenské vědomí odklánět od minulosti a obrací větší **pozornost k budoucnosti.** Člověk je vtahován čím dál tím více do všech **dobrodružství modernismu** a snaží se využít veškeré energie k budování nové společnosti. **Uvažování o minulosti se mu stává překážkou nezbytné renovace myšlení.**

Velké nadšení pro přírodní a technické vědy překrývá význam společenských věd, včetně historie. Na novou situaci historiografie ve většině vyspělých zemí reagovala přechodem ke **strukturalismu**, který kladl důraz na **koherenci systémů** a zcela přehlížel **podmínky a okolnosti** podílející se na jejich utváření. Ke genezi těchto systémů byla strukturalistická historiografie lhostejná. V posledních 10–15 letech se však začala tato situace znovu měnit. Zrychlující se vědeckotechnický pokrok, **rychlost změn, sociální problémy**, asymetrie a nerovnosti se svými důsledky a traumaty,

⁴J. W. Mommsen, *Die Gesebichtswissenschaft jenseits des Historismus*, Düsseldorf 1971. Srv. též jeho referát na konferenci v Nice 1986. Materiály z konference „Býti dnes historikem“. R. Koselleck, *Wozu nach Historie?* in *Historische Zeitschrift*, CCXII, únor 1971, s. 1–18

činily poznání minulosti znovu velmi cenným. Lidská společnost začala hledat novou identitu. Od historie se začalo očekávat, že **najde historické kořeny a zdroje této identity. Historická paměť se začala považovat za nezbytnou podmínku každé identity** ať již národní, regionální či identity jednotlivých sociálních skupin, tříd, duchovních společností, politických stran aj. Historie nemohla zůstat lhostejnou k těmto novým potřebám. Otevřelo se však před ní znovu dilema: z jedné strany potřeba **vyhovět požadavkům** současnosti, z druhé strany potřeba budovat vědecké poznání, **hledat pravdu**. Historie si začala v daleko větší míře uvědomovat nebezpečí „společenských návratů“, která s sebou nesla hledání historických kořenů nové identity (**náboženský fundamentalismus, nacionalismus a ožívování starých modelů**). Z řad historiků se začal ozývat stále naléhavěji požadavek **demystifikace a demythologizace**⁵.

Ve východoevropských zemích nástup marxistické historiografie sliboval rovněž překonání **nesnázi tradiční pozitivistické historiografie**. Se značnými potížemi a v ostrých ideologických střetech se utvářela marxistická historiografie v SSSR bezprostředně po Říjnové revoluci a od samého začátku byla poznamenána vlivem **politické moci**. Kladla jednostranný důraz na sociologické a ekonomické výzkumy a dialektický vztah k nadvýstavbě přehlížela. **Výchovná funkce byla historii** přiznána až v roce 1934, kdy bylo zavedeno vyučování dějepisu na školách 1. a 2. cyklu a současně byly otevřeny fakulty historie v Moskvě a Leningradě. Po druhé světové válce ovlivnila sovětská historiografie proces formování marxistické historiografie také v ostatních východoevropských zemích. I když tato historiografie prošla v **závislosti na politickém vývoji** četnými proměnami, přesto se nedokázala vymanit z **úzkého rámce sociologických schémat historického materialismu**. Marxistickou historiografii nepříznivě poznamenala zejména roztržka dialektického a historického materialismu, která vedla k oddialektizování historického materialismu a odhistorizování dialektického materialismu. Tato historiografie přehlédla všeobecnou tendenci, která se ve světě prosazovala větší **teoretizací historie a historizací teorie**. **Gnoseologická posedlost vedla k hledání jedné, jediné pravdy, jednoho, jediného správného řešení** a všechny ostatní považovala na „revizionismy“, či prostě „bludy“. Přehlédla nutnost, že každá teorie vyžaduje **zkoumání ve variantách**. Nedokázala si uvědomit **historickou podmíněnost abstrakcí a generalizací**, což ji přivedlo dokonce do rozporu i se samotným K. Marxem, který ve své korespondenci od začátku až do konce upozorňoval, že skutečné problémy nastanou, až se jeho teze dostanou do konfrontace se společenskou realitou. Místo toho, aby se marxistická

⁵ Materiály z mezinárodní konference 1986 v Nice „Bytí dnes historikem“

historiografie pokusila na základě konkrétního studia minulosti marxistickou teorii dějin rozvinout, **přispívala spíše k její degradaci**. Politickému a ideologickému pojmu „reálný socialismus“ začal čím dál tím více odpovídat pojem „reálný marxismus“, či u studentů „marxák“. Tato historiografie se postupně dostávala do stále hlubší krize.

Vedle domácí oficiální historiografie se však v zahraničí rozvíjela **historiografie exilová**, která ve spojení s ostatními oblastmi kultury pomáhala vytvářet opozici proti domácí oficiální historiografii. Většinou navazovala na **tradiční pojetí dějin** a svými interpretacemi konkrétních událostí a jejich hodnocením vytvářela protiklad k oficiální domácí historiografii. Tomuto proudu exilové historiografie se dostalo významné podpory od marxistických historiků, kteří po roce 1968 odešli do zahraničí a nepřestali udržovat kontakt s nově se tvořící tzv. samizdatovou historií doma. Charakteristické pro tuto novou vlnu opoziční historiografie, jak další vývoj ukázal, byl větší cit pro politické potřeby doby a naléhavost společenských změn.

Exilová a samizdatová historiografie významně přispěly k zaplnění řady bílých míst, které zanechala **oficiální historiografie**. Všechny tři proudy je velmi obtížné srovnávat, poněvadž neměly stejné podmínky pro práci. Co se však zdá být všem společné je, že **všechny tři sloužily politickým cílům, a to jim zabránilo dopracovat se k hlubšímu filozoficko-politickému nadhledu**. Současně je třeba však konstatovat, že všechny tři dosáhly ve studiu konkrétních historických témat řady úspěchů. To však umožní náležitě zhodnotit teprve důkladná analýza celého poválečného vývoje naší historiografie. Komparace výsledků této analýzy s tendencemi ve světové historiografii by pak mohla pomoci určit perspektivy a úkoly naší historiografie pro příští období. Již dnes je však možno konstatovat, že právě probíhající revoluční změny v naší společnosti otevírají historii nové možnosti. **Pluralismus a demokracie nového systému umožňují, aby se historie stala otevřenou vědou**. Je třeba vycházet z toho, že k dosavadní sumě poznatků, pohledů a možností se zítra připojí další. Odpověď historika nebude nikdy definitivní. **Nahrazování zastaralé absolutní pravdy jinou absolutní pravdou, která také brzy zastará, postrádá svůj smysl**. Bude třeba se smířit s tím, že neexistuje pouze jeden historismus a jedna ontologie, ale **budou existovat historismy a ontologie**. Bude třeba zřejmě přiznat, že **všechny snahy po integrální historii člověka jako nositele jejího smyslu ztroskotaly**. Četné pokusy o takovou historii nebyly zatím ničím jiným, než **kamuflovanou filozofií ideálů člověka**.

Podobně ani jiné společenské vědy nedokázaly se zcela vyrovnat se složitým historickým dědictvím 19. století. Teoretické kombinace a **modifikace pěti známých modelů společenského vývoje Veblenovy ote-**

vřené společnosti⁶, Marxovy třídní společnosti, Durkeimovy reformistické společnosti⁷, Webrovy racionální společnosti⁸ a Paretovy společnosti elit⁹ — nepomohly mnoho ke zvládnutí velkých společenských procesů 20. století. Dědictví 20. století bude patrně ještě složitější. Bude naplněno velikými nadějemi, ale i obavami z budoucího vývoje. Historie 20. století je naplněna velikými úspěchy, ale také nezdary, omyly a pády. Nerovnosti a asymetrie všeho druhu a často globální povahy budou představovat tíživý dluh do příštího století. Historický vývoj 20. století světa nachází svůj odraz v jiných částech světa. Historie se tak stala poprvé historií světovou, stejně jako minulost se stala minulostí celého světa. Zrychlující se vědeckotechnický pokrok začal všude vyžadovat nové společenské formy a nová schémata myšlení a jednání. Konec evropské převahy a probuzení „třetího“ světa přinesl novou polarizaci světových sil. Vedle starých tradičních antagonismů vynořila se nová vrstva tzv. globálních problémů, které představují vážné nebezpečí pro další osudy lidstva.

⁶ Veblen, T.: *The Peace of Science in Modern Civilization*, New York 1919; *The Theory of the Leisure*, New York 1922

⁷ Durkheim, E.: *Division of Labour in Society*, New York 1947

⁸ Weber, M.: *Einleitung in die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*, Stuttgart 1968

⁹ Pareto, V.: *Traite de sociologie générale*, Geneva 1968